

Према подацима Петровића, А. Богосављевић се коначно определио за помоћ устанку и улазак Србије у рат. Он је страховао да ће влада, ако се зарати, омогућити богаћење чиновника и њихов појачани притисак на сељаштво, који би онда поднели сав терет рата, па се залагао да се скупштини преда сва власт, како би могла да ради на спровођењу реформи у земљи. Кнез Милан је оценио Скупштински одбор који је остао уз владу да је контролише као јакобински Одбор јавног спаса.

Петровић се одредио и према питању: да ли је и колико Адам био под утицајем С. Марковића. Он одбацује доста распрострањено мишљење да је тај утицај био „снажан“. Адам Богосављевић се јавио пре С. Марковића, Но, не треба искључити, каже Петровић, да су идеје С. Марковића утицале на А.

Богосављевића, али не сматра да је Адам из Светозаревог учења изоставио „социјалистички а преузео антибирокуратски, сељачко-радикалски програм“. По њему, Адам је деловао „упоредо са Светозарем, али независно од њега и у идејном и у практично-политичком погледу“.

Петровићеву монографију допуњују аналитички предговор Ј. Миљевића и неколико значајних документационих прилога.

Овај заокружени рад о Адаму Богосављевићу истовремено је и успела студија о снажном сељачком покрету који се јавља седамдесетих година, којему печат дају Адам и његови саборци, припремајући, уздицањем свести сељака, терен за појаву највеће политичке странке у Србији XIX века.

Б. Петрановић

Христо Андонов Пољански: ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ И ЊЕГОВО ВРЕМЕ, „Мисла“, Скопје 1972.

Историја македонског национално-ослободилачког покрета последње деценије 19. и с почетка 20. вијека тешко би се могла разумјети без дубљег познавања биографије Гоце Делчева (1872—1903), најистакнутијег духовног вође македонског народа, човјека и револуционара који је удахнуо свјеже револуционарне идеје читавом покрету и трасирао правац националног ослобођења Македонаца. У борби за афирмацију ослободилачке идеје и читавог револуционарног покрета македонског народа, ова личност представља изузетну појаву, која је својом револуционарном практичном и умном снагом бљеснула у том покрету почетком 90-их година прошлог вијека и пуних 10 година снажно утицала на стварање нове македонске историје.

Желећи да ширем кругу читалаца представи грандиозну фигуру Делчева, и то у вријеме када је масовно слављена 100-годишњица његовог рођења, Христо Андонов Пољански написао је једно ријетко значајно и занимљиво биограф-

ско дјело о овом револуционару и његовом времену, биографију која чини синтезу досадашњих сазнања и научних резултата до којих је дошла историјска наука у Македонији о овом бурном периоду националноослободилачког покрета, чији је циљ био ослобођење македонског народа и стварање његове независне државе.

Пољански је успио да, држећи се научног метода, створи занимљиво литерарно-историјско шtivo, подједнако интересантно за историчара и ширу читалачку јавност. Главног јунака македонског ослободилачког покрета представио је на једноставан, аутентичан и афирмативан начин, излажући његову временски кратку али подацима врло богату биографију; Вријеме када се Делчев појавио на историјској позорници било је изузетно сложено за политички и друштвено-економски живот македонског народа. Оно је пуно друштвено-политичких и економских конфликта на Балкану, посебно у оном дијелу који се развијао у тијесним

обручима турског вишевјековног окупационог система. Али и вријеме (крај прошлог и почетак нашег вијека) које је створило одређене претпоставке друштвено-економског и политичког карактера да се национална свијест Македонаца подигне на виши степен, да добије аутентичну националну садржину, што ће битно одредијелити читав револуционарни и ослободилачки покрет овог народа на словенском југу. Анализирајући те објективне историјске услове у којима је почела и постепено се афирмисала национална свијест македонског народа, аутор је с правом закључио да је појава Гоце Делчева била „условљена законитошћу историјског развојка савремене Македоније“ и да је овај револуционар читавом том друштвеном кретању дао снажан и свjež револуционарни дах, детерминишући ослободилачки покрет у цјелини и отварајући његову перспективност.

Мало је личности у историји наших народа које су у свом тако кратком животу (Гоце је погинуо у својој 31. години) створиле грандиозно и револуционарно дјело као што је то учинио Делчев. (У томе, рекли бисмо, његова се личност приближава личности Светозара Марковића). Његово духовно и револуционарно дјело читавим својим бићем посвећено је ослобођењу македонског народа. Зато је оно било и остало инспирација за револуционарна стремљења више македонских генерација. Својом историјском појавом, револуционарним пренућима, непоколебљивим ставом у односу на рјешавање македонског националног питања (што је концизно и јасно формулисао захтјевом: Македонија Македонцима) — Делчев се издваја из плејаде македонских револуционара и првака ослободилачког покрета. Због таквог његовог револуционарног и политичког става, македонски народ га је с правом прихватио као човјека великог ума, истакнутог трибуна, храброг борца за национална и социјална права, и то не само Македонаца већ и о-

сталих народа које је угњетавала Османлијска империја.

Положај Македоније у вријеме револуционарног дјеловања Гоце Делчева био је вшеструко тежак — сви друштвени слојеви: сељаци, занатлије, трговци, радници и интелектуалци осјећали су се обесправљени и потиштени. Ипак је најтежи био положај сељачких маса, а то јасно потврђују историјске чињенице из друге половине прошлог вијека. Преко 80 посто укупног македонског становништва чинило је сељаштво, које је живјело у чивчијским односима, оптерећено читавим низом феудалних обавеза, национално и политички угњетавано не само од феудалних господара већ и од официјелних турских власти. Пољански нам је пружио доста података о веома тешком положају и осталих друштвених слојева у Македонији, који су економски, политички и национално такође угњетавани. То стање у коме је Делчев дјеловао и конституисао ослободилачки покрет у Македонији, најсажетије, аутор ове књиге изразио је сљедеће: „Сви су македонски друштвени слојеви били политички, економски и национално угњетавани. Методе угњетавана су биле најразличитије. Ту су пре свега били разни намети, таксе и порезе, којима је било обухваћено читаво становништво. Економско угњетаване и експлоатација су ишли заједно са политичком тиранијом и деспотизмом, чији је циљ био да се угуши било какав покушај политичког и националног буђења. Тиранија и деспотизам су добијали нове димензије злоупотребама турске администрације, бирократизованог управног система. Због тога је свуда постојала лична несигурност, политичка, економска и национална потлаченост.“

Тежак положај македонског становништва не само што се није мијењао на боље него се стално погоршавао, да би у посљедњој деценији прошлог вијека достигао врхунац. Погоршавао се положај македонског националног елемента и у селу и у граду; трговина и

занатство опадају, јер деспотски режим и политичка тиранија турских власти доводе до грубог економског и социјалног угњетавања, и то неслућених размјера. У тако тешким условима, најбуднији слојеви македонског националног елемента, чије интересе најрадикалније заступа интелегенција, устају у одбрану националне индивидуалности и траже борбу за национално и социјално ослобођење свога народа. Револт и крајње незадовољство владајућим режимом Македонци су испољавали и прије појаве Гоце Делчева, још 70-их и 80-их година 19. вијека, када и у овој земљи долази до ослободилачких тежњи и покрета. Међутим, тек са појавом овог револуционара националноослободилачка идеја у Македонији добија снажан подстицај, постаје реалност која се манифестује у борби за сламање турског феудалног система и политичко, национално и социјално ослобођење македонског народа.

Пратећи животни пут Гоце Делчева, почев од његовог рођења и првог школовања у Кукушу, малом живописном мјесту јегејског дијела Македоније, удаљеног свега 35 километара од Солуна, најзначајнијег привредног и културног центра читаве Македоније, који је имао велики утицај и на привредни и друштвени живот градића у коме је овај револуционар стекао основну писменост, па преко Солуна, гдје је стекао гимназијско образовање, и даљег учења у Војној академији у Софији, а затим до бављења учитељавањем и јавним публицистичким и револуционарним радом — аутор нам је дао широку панораму сложених економских, социјалних, националних, културних, политичких и вјерских збивања на македонском тлу тога доба. Бавећи се питањем постанка и развоја Кукуша, родног мјеста и прве средине у којој је Делчев настао и развио се, Пољански је дао ретроспективу историје македонског народа од раније, а нарочито од половине прошлог вијека. Наравно, морао је бити приказан и Солун, као политичко, привредно и

културно-просвјетно средиште Македоније, град који је последице Цариграда у другој половини 19. вијека био најзначајнији центар Турске и у коме ће Делчев ићи новим путевима образовања и револуционарног ставања, заједно са знатним бројем својих вршњака, чија ће визија бити слободна и независна Македонија. Тај и такав Солун битно ће утицати на животни став овог револуционара.

У Војној академији у Софији, гдје је наставио школовање, по завршетку гимназије, за Делчева и његов радознали дух, очигледно није било мјеста. У ствари, он ту доживљава разочарање у Бугарску, због њега политике према Македонији. Искључен је из Војне академије зато што је читао социјалистичку литературу, па ће тај моменат бити од преломног утицаја на даљи животни пут овог револуционара, у коме „се учврстило уверење и спремност да се посвети борби за слободу македонског народа“ — каже Пољански.

Гоце Делчев је у револуционарним националноослободилачким покретом македонског народа ушао идеолошки врло спреман. Бројни подаци говоре да је он био идеолошки најизграђенији револуционар свога времена, не само у Македонији него и на Балкану у склопу Османлијске империје. Његово интелектуално формирање прелазило је школске оквире. Радозналост духа водила га је у идеје просвјетитељства 18. вијека, у идеје велике француске буржоаске револуције, јулске револуције 1830. и револуционарне 1848. године. Аутор нам саопштава да су идеје и искуства Париске комуне 1871. године такође утицале на идеолошко изграђивање овог револуционара. Он нам пружа податке и о томе да је Делчев био добро упућен у дјела руских револуционарних демократа, да је читао најразноврснију литературу, претежно друштвеног карактера, на руском и бугарском језику. Постоје докази да је он био упознат и са дјелима Маркса, Енгелса, Кауцког, Шелгунова, Чер-

нишевског, Доброљубова, Херцена и других револуционара.

По Пољанском, руски демократа и револуционар Писарев имао је нарочито велики утицај на идејно и револуционарно формирање Делчева, који је посећивао знатну пажњу и народноослободилачким и револуционарним покретима других земаља, помно проучавајући њихова кретања, практичне резултате, искуства и посљедице.

Делчев је увидио да бројна македонска емиграција у Бугарској, организована у „македонска друштва“ и „македонске комитете“, стоји под снажним утицајем великобугарске буржоазије и њене политике према рјешавању македонског питања, сматрајући да је оно бугарско питање и да се може ријешити прикључењем Македоније Бугарској. Ту акцију, односно мисију, имала је да изведе наводно бугарска армија. Делчев је схватио да та политика неће дати резултата, нарочито на плану националног и социјалног ослобођења и осамостаљења Македоније. Зато он македонско питању прилази објективније, третирајући га с аспекта његовог аутономног и самосталног развоја. Пољански, укратко али врло рељефно, приказује све оне идеје које су се јављале и испољавале у погледу третирања македонског питања, као и њихове заговорнике у Македонији. Делчев је, заједно са својим истомишљеницима и оним интелектуалцима који су били самосталнији у погледима на рјешавање македонског питања, приказан као иницијатор формирања револуционарне македонске организације, сматрајући да су у посљедњој деценији 19. вијека били сазрели услови да се уђе у одлучну битку за национално и социјално ослобођење Македонаца. Група истакнутих македонских револуционара (Гоце Делчев, Даме Груев, Иван Хаџи Николов, Петар Поп Арсов, др Христо Татарчев, Андон Димитров и Христо Батанџијев) 1894. године коначно прилазе формирању револуционарне организације, под именом Македонска револуционарна организације, на челу са Централним комитетом. Формирањем ове орга-

низације у историји Македоније настаје квантитативно и квалитативно нова фаза, у којој ће се са свом оштрином и одлучношћу поставити питање националног и социјалног ослобођења поробљених македонских маса. Гоце Делчев је најактивнији у читавом покрету, личност која стално трага за новим организационим формама у циљу учвршћења организације и проширивања њеног дјелокруга. Он је приказан као покретач више листова и других гласила која су имала снажан утицај на формирање националне свијести македонског народа. Писац га приказује и као револуционара који је прије других осјетио потребу да с агитације и пропаганде треба прећи на омасовљење организације и продубљивање револуционарне садржине читавог покрета.

Аутор је свог јунака врло документовано приказао као неуморног револуционара и просвјетитеља, револуционара задојеног социјалистичком докритном, борца и јавног радника који је револуционарни рад схватио као смисао свога живота, посећујући Македонију и Македонцима све своје интелектуалне и организационе способности. Његов јунак је приказан као прави народни учитељ, човек који је учитељујући (у почетку у околини а касније и у граду Штипу) добио могућност да све своје богато знање пренесе не само на ученике него и на шире народне масе, нарочито на омладину, што га је учинило знатно популарнијим и омиљенијим од осталих ондашњих учитеља. Приказан је као неуморан „пугујући учитељ“ који људе упућује у револуционарну литературу и политичка збивања, стварајући многе нове револуционарне и политички здраве центре. Радио је и на наоружавању чланова организације, и у том циљу више пута је одлазио у Бугарску, што ће га довести у отворен сукоб са „Врховним македонским комитетом“ (врховистима), који је заступао идеологију и политику супротну македонском револуционарном ослободилачком покрету. Наиме, врховисти су били истакли тезу да Македонија може бити ослобођена

само уз помоћ Бугарске и да је њена будућност да постане саставни дио ове државе. Делчев од почетка није крио нерасположење према врховистима и њиховом схватању у односу на питање Македоније. Све ће то учинити да 1896 године заједно са осталим револуционарима, који су заступали идеју да је национално и социјално ослобођење Македонаца превасходно њихова национална ствар, ради на учвршћивању револуционарне организације и читавог покрета, јасно истичући парољу: Македонија — Македонцима. Те године он врло активно учествује у припремама и раду конгреса ВМРО у Солуну (био је то, у ствари, оснивачки конгрес Организације), на коме су били делегати из свих дјелова Македоније. Делчев је један од твораца новог статута и правилника Организације. Централни комитет, изабран на овом конгресу, са сталним сједиштем у Солуну, постао је врховни представнички орган Организације у коме је улога Гоце Делчева била веома значајна. Историјски извори говоре да је он у то вријеме стално у покрету, међу масама, да идејно и политички неуморно припрема народ за одлучујућу социјалну и националну битку. Аутор документовано и рељефно истиче да је он непоколебљив борац за одбрану истине и слободе, да некомпромисно дјелује и бори се на више фронтова, од којих онај према врховистима готово није био лакши од борбе против турског угњетавања. Гоце је и писаном и усменом ријечју распаљивао револуционарни занос у масама, ширио ослободилачку идеју и идеолошки формирао ставове, превазилазећи „уске оквире националне слободе“, чиме се уздигао до интернационалних хуманистичких и космополитских висина. У том периоду он је своје идеолошко опредељење изразио овим ријечима: „По души сам анархиста, по убјеђењу социјалдемократ, а на делу револуционар“. Управо овакав став говори о њему као личности која се видно истицала у плејади македонских револуционара, прије свега снажним и борбеним патриотизмом, интернационалном свијеш-

ћу и револуционарним дјеловањем правог народног вође. Он карактер македонске револуције јасно изражава следећим ставом: „Ослобођење Македоније лежи у унутрашњем устанку. Ко мисли да на други начин ослободи Македонију, тај лаже и себе и друге“. Овим он недвосмислено испољава вјеровање у снагу македонског народа, у могућност извођења националноослободилачке револуције и стварања „слободне државице“ Македоније. „Ми се боримо за слободну и независну Македонију са широким правима за саромашно становништво“ — пише Делчев. Он ову мисао даље развија, па каже: „Ја желим слободу македонском становништву, а не македонској земљи“. На основу овога аутор књиге изводи закључак да је његов јунак тиме изразио и минимално и максимално програмско начело револуционарног покрета у коме је био најистуренија фигура. Његове револуционарне идеје ишле су даље од захтјева да се Македонија ослободи турског ропства, јер по Делчеву слободе саме по себи не може бити ако се не постигне јединство између македонског народа и осталих народности и етничких група у Македонији — кроз заједничку борбу против тираније и рјешавање социјалних проблема. А рјешавање политичких и социјалних питања овај револуционар и визионар македонске националноослободилачке револуције видио је у стварању федерације као вишег и нужног нивоа у задовољавању националних интереса и хуманости.

Пољанском није било тешко да Делчева прикаже не само као револуционара већ и као човјека хуманисту коме је била страна свака национална мржња. Своје одређење према другим народима Делчев је изразио следећим ријечима: „Ја не мрзим Османлије као народ, ја се борим противу османлијске тираније као система владавине...“ „Македонија ће постати земља свих оних који живе у неправди, за Турке и Влахе, па и Грке. Македонија ће у својој Републици живјети са свима као са браћом“. Биће потребно да прође готово пола вијека па да се тек у народноосло-

бодилачком рату (1941—1945) створе услови да се ова идеја реализује.

Величина Гоце Делчева снажно се испољава, према аутору ове биографије, у његовом односу према устанку и почетку македонске револуције. Он је стално пледирао за свестрано сагледавање услова објективне и субјективне природе, тражећи испуњење свих услова који обезбјеђују успјех оружане револуције. На том питању он ће се крајем 1902. сукобити са врховистима, који су се отворено и све смјелије мијешали у македонско питање, провоцирајући „устанак“ како би македонске масе искористили за себе, односно за интересе великобугарске буржоазије. Делчев са другим револуционарима најенергичније одбацује тезу о дизању устанка у Македонији почетком прољећа 1903. године, али остаје у мањини. Процеђујући да није sazрела ситуација за дизање устанка, он је чинио све да у Организацији онемогући врховистичке провокације. Међутим, на путу из Солуна у серески револуционарни округ, гдје је требало да присуствује једном скупу Организације, на коме је требало размотрити одлуку о дизању устанка, у селу Баница, 3. маја 1903. године, он бива опкољен са групом сереских револуционара од стране турских група и у неравној али јуначкој борби, која је трајала пуних 15 часова, гине херојском смрћу. О томе да је непријатељ поштовао Делчева говори податак да је сахрањен уз све војничке почасте које се одају храбром војнику.

Пољански истиче да још ни данас нијесу потпуно разјашњене околности које су довеле до погибије Делчева. Испитивања, и аутора и других историчара, указују да се по свој прилици ради о издајству. Зато се на прави одговор мора чекати све док се проуче архиве Софије, Цариграда, Атине и других градова у којима има још непроучене грађе о Делчеву и његовом добу. Већина историчара, на основу досадашњих истраживања, објашњава изненадну смрт овог револуционара као ствар врховиста, јер им је Делчев представљао нај-

већу сметњу у ширењу великобугарске идеје у Македонији.

Смрт Делчева, према документацији и у оно вријеме оцијењена је као ненакнадив губитак за ВМРО, Цио македонски народ га је жалио као хероја и несаломљивог борца. Међутим, документи говоре да су врховисти ликовали, што упућује на закључак да су били умијешани у његову ликвидацију. И турске власти су с нескривеном радошћу преносиле вијест о погибији овог револуционара. А вијест о његовој смрти допрла је далеко на запад, преко дипломатских представништва у Цариграду и Солуну, која су испитивала све појединости у вези с ликвидацијом овог револуционарног трибуна и његове храбре чете. Врло велики публицитет о Делчеву и његовој смрти дала је и штампа балканских земаља, европска и турска, па чек и неки амерички листови. Све ово указује на велико интересовање и југословенске и свјетске јавности за македонски револуционарни и ослободилачки покрет и његовог вођу.

Аутор ове концизне монографије на крају с правом истиче да је Гоце Делчев својим идејним ставовима и практичним револуционарним дјеловањем високо подигао заставу борбе за национално и социјално ослобођење македонског народа. Његово револуционарно дјело је зато постало основа за даље акције и борбу за национално ослобођење Македонаца. Због тога је оно и ушло у традицију македонског народа, а револуционарним генерацијама постало симбол и путоказ ослободилачке идеје која ће се оваплотити и доћи до изражаја у народноослободилачком рату и револуцији југословенских народа, када ће македонски народ коначно постати национално и социјално слободан. Аутор закључује да су за борце НОБ-а у Македонији револуционарно дјело Гоце Делчева и традиција македонског ослободилачког покрета с краја прошлог и на освитку овог вијека представљали срећан спој са идејом народноослободилачког рата и социјалистичке револуције и тако постали покретачка снага од великог зна-

чаја за национално и социјално ослобођење овог народа.

Написана течним и језгровитим стилем, који је сачуван и у преводу Павла Златковића, на српско-хрватски, биографија се лако чита

и њену садржину може успјешно пратити шири круг читалаца.

За разумјевање новије македонске историје ова књига је врло подесан приручник, добродошао свакој библиотеци и свакој школи.

Миомир Дашић

Др Ђоко Пејовић: РАЗВИТАК ПРОСВЈЕТЕ И КУЛТУРЕ У ЦРНОЈ ГОРИ (1852—1916), Титоград 1971.

Дјело др Ђока Пејовића *Развитак просвјете и културе у Црној Гори (1852—1916)*, објављено 1971. године у издању Историјског института у Титограду, обухвата све видове и облике културно-просвјетног рада и умјетничког стваралаштва у другој половини XIX и почетком XX вијека. У ствари, то је први научни рад у коме је cjеловито обрађен разитак културе у најширем значењу тог појма, гдје је, на преко 400 страница, приказана духовна дјелатност црногорског народа — од привредног просвјетљивања и физичке културе све до умјетничког стваралаштва. Пошто се толико широк захват разнородне материје јавља у тренутку интензивног развоја научног рада у свим научним дисциплинама, може се поставити питање о оправданости толико широких синтеза у једном научном дјелу и о подобности комплексних тема за индивидуални научни рад. Не упуштајући се у расправу о таквој дилеми, која се јавља и у покушајима да се утврди научна вриједност овог дјела, потребно је рећи да је широка тема овог дјела својеврстан доказ о томе да су досадашња испитивања културне прошлости нашег народа била непотпуна, фрагментарна, понеки пут и научно неприхватљива, што је и изазвало потребу cjеловитијег и научно прихватљивијег приказа просвјетно-културног разитка.

И ово ново дјело др Ђока Пејовића посједује све значајније врлине доброг научног рада. У њему је постигнута реалност и научна објективност у обради културног наслеђа, чиме је остварен савремени друштвени захтјев да се у приказивању културне прошлости,

примјеном савременог научног метода, исправљају грешке настале у ранијим радовима. О свим појавама аутор говори језиком научних чињеница, приказује повезаност, условљеност и међузависност збивања у култури и у друштвеном животу. Присутно је, заправо, његово упорно настојање да не подлегне дајема супротним тенденцијама у обради културног наслеђа: његовом глорификовању или пак обезвређивању. Иако се у свом раду др Пејовић не осврће на те супротне тенденције које се у приказивању овог раздобља јављају већ крајем прошлог вијека и трају све до данас, он пружа тачан одговор на важна питања која су у последње вријеме постављена у нашој културној јавности. Својом научном документованошћу његово дјело је и својеврсно негирање националистичких и романтичарских предрасуда о нашем културном наслеђу. Само у недостатку научних радова ове врсте поједини културни радници у Црној Гори, услед незнања или каквих других побуда, били су у прилици да нашој јавности пружају нетачне чињенице о појавама и личностима из културне историје, да јој намећу непотребне расправе о развоју књижевног језика у Црној Гори, да без икакве мјере и личне одговорности увеличавају поједине писце и њихова књижевна дјела.

Комплексна обрада културног и просвјетног рада омогућила је да се и поједине појаве потпуније сагледају и објективније прикажу. став или закључак у потпуности не би могао прихватити.

И поред критичког односа према културном наслеђу, др Пејовић са љубављу прилази свим појавама у